

SLOVANSKÁ METATEZE LIKVID

Roman Sukač

Slezská univerzita v Opavě

Abstrakt: Článek pojednává o slovanské metatezi likvid z jak synchronního, tak diachronního hlediska. Autor nabízí strukturální řešení popsané teorií optimality.

Klíčová slova: metateze likvid, akcentuace, teorie optimality, percepční optimalizace

Abstract: The paper deals with Slavic liquid metathesis both from the diachronic and synchronic point of view. Although being described in detail, Slavic liquid metathesis lacks the appropriate explanation due to the fact that Slavic metathesis is connected with Late Proto-Slavic accentual patterns. The author shows that the solution might be structural due to the *optimality theory*.

Keywords: Metathesis, Proto-Slavic, Proto-Slavic accentology, Optimality Theory, Perception Optimization

1. ÚVOD A DOSAVADNÍ PŘEHLED POZNÁNÍ

Jako metatezi označujeme jev, při kterém si sousední hlásky vymění pozici. Metateze likvid ve slovanských jazycích je diachronní proces, v němž koncem praslovanštiny docházelo k přesmyknutí likvid *r* a *l* a vokálů s nimi sousedících. Jedná se především o diftongické spojení *VR*, tedy vokál a likvida v původních praindoevropských skupinách **or*, **ol*, **er*, **el*, které byly součástí slabičného jádra. Metateze likvid probíhala jak v počáteční pozici tvaru slova *#ORT* (schematicky: *O* = vokál "o", *T* = konsonant mimo "j" a likvidy, *R* = likvida), např. **olkъtъ* > č. *loket*, tak v pozici *TORT*, tedy ve slabice s iniciálou, např. **gordъ* > č. *hrad*. Výsledkem metateze je resylabifikace slovního tvaru **ol.kъ.tъ* > **lo.kъ.tъ*, **gor.dъ* > **gra.dъ*.¹

---

¹ Ke starším diskusím o slovanské metatezi viz Šachmatov (Šachmatov, 1902), Vondrák (Vondrák, 1903), Brückner (Brückner, 1909). Příklady metateze likvid viz např. detailně Torbiörnsson (Torbiörnsson, 1901, 1903), Ekblom (Ekblom, 1927, 1928), Arumaa (Arumaa, 1964, s. 140-160), Shevelov (Shevelov, 1964, s. 301-421).

Vokálnícké jádro je kvalitativně modifikováno pod původní praslovanskou akcentuací.² To se týká především *ORT* pozice:

*ôlkytb (původní cirkumflex), rus. *lókot'*, pol. *łokieć*, č. *loket*, slov. *laket'*, srb. a chorv. *lakat*, slovin. *lakât*;

*ôrdlo (původní akut), rus. *rálo* pol. *radło*, č. *rádlo*, slov. *radlo*, srb. a chorv. *ràlo*, slovin. *rálo*.

Metateze v *ORT* pozici dává rozdílné výsledky jednak podle geografického rozdělení, jednak podle původní akcentuace.³ Za tvary s původním akutem vzniká na celém slovanském území *RAT*. Původní *o* se tedy v rámci metateze mění v *a*. Tvary s původním cirkumflexem pak v jihoslovanských jazycích a slovenštině (centrální) dávají tvar *RAT*, v ostatních jazycích pak *ROT*. Je několik možností, jak interpretovat tato data. Především je to povaha vokálů. Původní praindoevropské *ā a *ō splynuly v praslovanské *a, původní krátké *a a *o splynulo v praslovanské *o. Tento vývoj ovšem není chápán tak jednoduše, navíc je komplikován schematickým zápisem, který se liší u různých autorů.⁴ Například Shevelov (Shevelov, 1964, s. 150) předpokládá, že spojením *a + *o vznikl vokál, který byl foneticky bližší k *a* než k *o*. Jako podporu svého tvrzení dokládá slovanské výpůjčky do jiných jazyků, například ve finštině, kde se slovanské *o a *a < *ā + *ō reflektuje jako *a*, např. fin. *akkuna*, strus. *okno*, fin. *paperu*, rus.

² V terminologii starořecké prozodie rozlišujeme jako základní praslovanské intonace akut a cirkumflex. Jaký byl ovšem jejich intonační průběh, to nebylo nikdy příliš jasné, neboť rekonstrukce nám neumožňuje jejich přímé akustické ověření. Klasická historická jazykověda a akcentologie první poloviny 20. století předpokládala, že akutová intonace byla stoupavá, cirkumflexová intonace pak klesavá. Obě intonace měly pokračovat z baltoslovanského a indoevropského období. Důkazem pro toto tvrzení bylo víceméně mechanické srovnávání intonačních poměrů příbuzných jazyků. Do češtiny se akut měl vyvíjet jako délka, cirkumflex jako krátkost. To by ale znamenalo, že na ostatním slovanském území muselo docházet k masivnímu krácení, neboť za původní akutové tvary máme na většině území krátkost. Například *kôrva má dlouhý vokál pouze v českých dialektech *s.s.* (*kráva*) a reflexi délky v hornolužičtině (*kruwa*). Délka za praslovanský akut musí být sekundární. Pokud by byla primární, museli bychom předpokládat masivní krácení na zbylém slovanském teritoriu, jak to dělala klasická akcentologie. Pro tento předpoklad však chybí jakákoliv fonetická opora. Praslovanský akut je foneticky patrně glotalizace, která přecházela v krátkou stoupavou intonaci (Kortlandt, 1983) v důsledku ustálení přízvuku a vzniku trochejského rytmického systému (Bethin, 1998, Sukač, 2013). Cirkumflex je pak klesavá intonace v určitých pádech mobilního akcentuačního paradigmatu APC (viz níže).

³ Teritoriální rozdělení podle průběhu metatezí navrhl Jakobson (Jakobson, 1962). Oblast I zahrnuje jihoslovanské jazyky a centrální slovenštinu, oblast II češtinu a západní slovenštinu, oblast III polštinu a lužickou srbštinu, oblast IV východoslovanské jazyky a oblast V polabštinu s kašubštinou-severní slovinštinou, přehledně také Townsend a Janda (Townsend & Janda, 1996, s. 59).

⁴ K této problematice podrobně Carlton (Carlton, 1990, s. 97-100).

bob, lat. *faba*. Přejímky by měly probíhat během 6.-8. století, což znamená, že slovanské *a* měl být delabializovaný vokál *a*-ového zabarvení a existovat vedle regulárního *a*.⁵ Cílem tohoto textu ale není podrobná etymologická analýza jednotlivých dat. Podle mého názoru však tato data nesvědčí o *a*-ovém fonetickém zabarvení praslovanského *o, nehledě na to, že při přejímání se původní výslovnost upravuje podle domácího fonologického inventáře, nikoliv fonetických variant. To by v případě praslovanského *o^a a *a* muselo probíhat po dobu několika staletí. Navíc, opačné přejímky do slovanských jazyků často svědčí o tom, že *o bylo skutečným *o, např. řecky *satanās* > staroslověnsky *sotona*, gótsky *asilus* > staroslověnsky *osъbъ*.⁶

Důkazy pro *o^a (nebo *ǣ) a jeho labializaci v plné *o ke konci praslovanštiny jsou ovšem hledány právě v průběhu metateze likvid *ort*. Před metatezí mělo dojít k prodloužení počátečního vokálu *ĀRT > *ĀRT, poté k následné metatezi s výsledkem *RĀT. Pod cirkumflexem se prodloužení nepředpokládá, tedy *ĀRT > *RĀT* > labializace *ROT. Tento koncept je v souladu s řešením klasické praslovanské akcentologie, kdy se předpokládá, že akut je dlouhá stoupavá intonace a cirkumflex je intonace klesavá, a na konci praslovanštiny dochází ke změně kvantity v kvalitu, tedy *ā > *a*, *ǣ > *o*. V jihoslovanských jazycích je za metatezi *ORT* pod akutem i cirkumflexem *rat*, u ostatních jazyků je *RAT* pod akutem a *ROT* pod cirkumflexem. Reflexe pod cirkumflexem jsou na slovanském území komplikovány nepravidelnostmi, například staroslověnština má dublety *rabъ/robъ*. Vysvětlení klasické akcentologie o vlivu přízvuku na kvalitu vokálu při metatezi je ovšem zcela mechanické. Chybí také fonetická motivace dloužení pod akutem, případně nedloužení pod cirkumflexem.

Ve skupinách *TORT* nastává ve východoslovanských jazycích tzv. *plnohlasí*, kdy se skupina *TORT* mění na *TOROT*. K metatezi zde nedochází, ale slabika je vnitřně rozšířena o imitativní vokál stejný jako původní vokál v *tort*, např. *górdъ > rus. *górod*, *górchъ > *goróch*. Pozice ruského přízvuku na *plnohlasí* je závislá na původní akcentuaci, je ovšem vyjádřena jen polohou ruského přízvuku. Při metatezi tvaru s původním cirkumflexem je ruský přízvuk na první slabice *plnohlasí*, při metatezi pod původním akutem je na slabice druhé. Substantiva původního akcentuačního paradigmatu *APb* mají obě slabiky *plnohlasí* nepřízvučné, např. *melkò > *molokó*, *poltnò > *polotnó*.⁷

⁵ Další důkazy, kdy do jiných jazyků je krátké slovanské *a* přejímáno jako *a* viz uvádí Shevelov (Shevelov, 1964, 152-156).

⁶ Diskuse o kvalitativní povaze *o a řešení tohoto problému ve starších pracích viz přehledně Peciar (Peciar, 1939, s. 274-276).

⁷ Všechna substantiva a slovesa lze v praslovanštině rozdělit do tří akcentuačních paradigmat podle toho, jak se při skloňování mění přízvuk (*AP*): *APa* *kóřva, *kóřvy* (barytona s akutovou intonací, tedy substantiva se stálým přízvukem na kořeni a akutem), *APb* *ženà, *ženỳ* (oxytona s přízvukem na kmeni nebo koncovece a s krátkou stoupavou intonací) a *APc* (mobilia, kdy v paradigmatických tvarech dochází ke střídání pozice přízvuku a intonace. V určitých pádech je

Příklady na metatezi *TORT* podle akcentuačních paradigmat:

APa

*bérza, rus. *berěza*, pol. *brzoza*, č. *bříza*, slov. *breza*, srb. a chorvat. *brèza*, slovin. *breza*;

*mórzь, rus. *moróz*, pol. *mróz*, č. *mráz*, slov. *mraz*, srb. a chorvat. *mràz*, slovin. *mráz*.

APb

*borzdà, rus. *borozdá*, pol. *bruzda*, č. *brázda*, slov. *brázda*, srb. a chorvat. *brázda*, slovin. *brázda*;

*čerslò, rus. dial. *čereslò* "ostří radlice", pol. pl. archaicky *trzosła*, č. *tříslò* "kůra na vydělávání kůže", slov. dial. *črieslò* "klenba nad vchodem", srb. a chorvat. *črijèslo*, slovin. *črēslo* "kůra na vydělávání kůže";

APc

*bérgь, rus. *béreg*, pol. *brzeg*, č. *břeh*, slov., *breh*, srb. a chorvat. *brjèg*, slovin. *brêg*;

*pôrchь, rus. *póroch*, pol. *proch*, č. *prach*, slov. *prach*, srb. a chorvat. *prâh*, slovin. *prâh*.

Jihoslovanské jazyky a čeština provedly metatezi *TORT* na *TRAT*. V polštině došlo k metatezi *TORT* v *TROT*, tedy bez kvalitativní změny vokálu. Východoslovanské jazyky mají *plnohlasí*, tedy *TORT* > *TOROT*. Pozice východoslovanského přízvuku je závislá na původní praslovanské akcentuaci. Polabština (ale také kašubština a severní slovinština) má nekonzistentní metatezi *TORT* na *TORT/TROT*, např. *pórgь, *mórzь (*APa*) > polab. *porg*, *morz*, *gòldь, *golvà (*APc*) > polab. *glâd*, *glâvâ*, ale *górdь (*APc*) > *gord*.

Metateze ve skupinách s jerym vykazuje ještě komplikovanější výsledky, než metateze *tort* a je také ovlivněna pozdější ztrátou jerů.⁸ Například ve vývoji substantiv *vòrchь (*APb*), *tórgь (*APa*), *vòlkь (*APc*), *dòlgь (*APc*) vytváří jihoslovanské jazyky a čeština po ztrátě jeru slabičnou likvidu, tedy *ṽBRT* > *TRT*. V češtině zůstalo *trt* nezměněno, příklady s opěrným vokálem po palatále typu *černý*, *čert* atd. jsou až z doby staročeské. V srbštině a chorvatštině zůstalo *TRT* i

---

přízvuk na první slabice a cirkumflexová intonace, např. akuzativ singuláru *stòrnò*, v jiných pádech je jen přízvukná koncovka, např. nominativ singuláru *stornà). Jelikož průběh metateze likvid nezávisí na paradigmatickém tvaru, ale na intonaci, stačí zde uvádět jen základní tvar, z něhož vycházíme. U jmen je to nominativ singuláru, u sloves pak infinitiv.

⁸ Přehledně Townsend a Janda (1996: 61). Jery zanikaly koncem praslovanské jazykové doby, zhruba kolem 10. století podle tzv. Havlíkova pravidla. V souvislé řadě jerů (počítáno odzadu slova) liché jery zanikají, sudé se vokalizují (v češtině na "e"), např. *šb₃vь₂cb₁ > *švec*.

TLT, pouze došlo k vokalizaci *TLT > TUT* (srbsky-chorvatsky *vřh, třg, vūk, dūg*). Staroslověnština vykazuje pravidelnou metatezi. Polština provedla metatezi, ale zároveň vytvořila opěrný vokál, který reflektuje kvalitu původního jeru a také okolních konsonantů, například *wierch, targ, wilk, dług* oproti ruskému *verch, torg, volg, dolg*. Nejlépe odráží původní jery ruština, zvláště ve skupinách *tǫrt* (*torg, dolg* oproti *verch, volk*). Zde také metateze neproběhla, což je v souladu s existencí *plnohlási* ve skupinách *TORT*.

2. TYPOLOGICKÉ ZAŘAZENÍ SLOVANSKÝCH METATEZÍ LIKVID

Slovanské metatezi likvid je v typologii metatezí věnována malá pozornost, přitom jde o jeden z nejlépe popsanych jevů v rámci historického vývoje jazyků. Metateze v jazycích světa byly klasifikovány různými autory, naposledy přehledně Buckleyem (Buckley, 2011, s. 1380-1407). Buckley rozlišuje lokální metateze, kdy dochází k záměně sousedních segmentů bez nutnosti změny jejich distiktivních rysů. Je možné rozlišit *CC* metatezi (metatezi konsonantů), *CV* metatezi (metatezi konsonantu a vokálu) a *VV* metatezi (metatezi vokálů). Nelokální metateze, tedy metateze segmentů v heterosylabické pozici, se týkají různých případů, kdy dochází ke změně pozice segmentů v různých slabikách. Slovanská *ORT* metateze v Buckleyho analýze patří do *CV* lokální metateze. Buckley ovšem není schopen vysvětlit příčinu a také akcentuační zvláštnosti slovanské počáteční metateze, jeho typologické zařazení se pouze opírá o dřívější analýzu Blevins a Garretta (Blevins & Garrett, 1998). Metateze typu *TORT* Buckley vůbec neuvádí. Jeho typologie metatezí tedy postrádá zařazení jedné ze základních metatezí indoevropských jazyků.

Starší typologická analýza Ultana (Ultan, 1971, s. 1-44) rovněž nedostatečně pojednává o slovanské metatezi likvid. Ta je pouze mechanicky zařazována do seznamu jazyků, které podobný jev vykazují (zde však jen jihoslovanské jazyky, *sic!*). Ultanovy příklady jsou bohužel brány ze staroslověnštiny, patrně jako z nejstaršího písemně dochovaného slovanského jazyka. Staroslověnština ovšem postrádá informace o akcentuaci, proto jsou data ve slovanském kontextu zkreslující. Podle Ultana je za metatezi likvid odpovědný zákon otevřených slabik v jižní slovanštině, tedy nikoliv v obecně slovanském kontextu (Ultan, 1971, s. 388).⁹

O typologických paralelách mezi slovanskou metatezí likvid a podobnými jevy v jiných jazycích se většina autorů pojednávající o slovanské metatezi

⁹ Zákon otevřených slabik je obecně pojmenování pro praslovanské hláskové změny, které vedou k zániku slabičné kody a vzniku otevřených slabik.

likvid vůbec nezmiňuje. Slovanská metateze obecného vzorce *CVRC > CRVC* se ale zdá být typologickou variací dobře popsaných metatezí typu *CVCR > CRCV* popsanou z řeckých a francouzských dialektů, např. starořecky *pikrós* hořký > jihoitalský dialekt řečtiny *prikó*, franc. *brebis* "ovce" /brəbi/ oproti dialektu Le Havre /bərbi/ reflektující původní vulgárně latinské *berbix* (Buckley, 2011, s. 1388-1389). To se ovšem týká metateze *TORT*, pokud ovšem absentujeme od vlivu akcentuace.

Zásadním nedostatkem při typologické analýze uvedenými autory je pomíjení vztahu praslovanské akcentuace a metateze a také problém rozdílných teritoriálních výsledků metateze včetně jevu *plnohlasi*.

3. PŘÍČINY SLOVANSKÉ METATEZE LIKVID A PROBLÉM *PLNOHLASÍ*

Jako tradiční vysvětlení příčiny slovanské metateze likvid bývá v literatuře uváděn tzv. zákon otevřených slabik (Lamprecht, 1987).¹⁰ Ten vede k maximizaci sonority v pozdněpraslovanských slabikách. Působení tohoto zákona je nacházeno v celé řadě praslovanských hláskových změn, například ve ztrátě koncových konsonantů, monoftongizaci diftongů, metatezi likvid a také různým protetických jevů. Zákon otevřených slabik ovšem nevysvětluje, proč se v průběhu praslovanštiny slabiky otevíraly, tedy zbavovaly se kody, zatímco na konci praslovanštiny se v důsledku ztráty jerů zase zavíraly. Lze samozřejmě jednoduše říci, že zákon přestal působit, ovšem tím nijak nevysvětlíme jeho příčinu. Zákonem nelze vysvětlit všeslovanský vývoj slabik a jejich rozdílný průběh. K metatezi totiž dochází jen v sekvencích (*T*)*ORT*, nikoliv (*T*)*ONT*. Sekvence s nazálami metatezi nepodléhají, ale monoftongizují na nosové vokály,

¹⁰ Zákon otevřených slabik je možné datovat k A. Leskienovi, který ve své *Grammatik der altbulgarischen Sprache* jevy spojené s otevíráním praslovanských slabik popsal. G.A. Iljinskij uvedené jevy asocioval právě se zákonem otevřených slabik (*Praslavjanskaja gramatika*, 1916). Princip zvyšování slabičné sonority zavádí van Wijk (*Geschichte der altkirchenslavischen Sprache*, 1931). Princip slabičné synharmonie je spojen s R. Jakobsonem (*Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves* (TCLP 2, 1929), kdy každá synharmonická slabika by měla mít stejnou tonalitu (ve smyslu Jakobsonových distinktivních rysů). Vývoj slabik od konce praindoevropštiny po konec praslovanštiny je tedy vykládán jako tendence k rostoucí sonoritě a slabičné synharmonii (např. Townsend & Janda 1996). Termín "zákon otevřených slabik" neříká tedy nic o dvou nezávislých tendencích v jakobsonovském smyslu (blíže k diskusi Bethin 1998:12ff). Hock (1985) chápe metatezi jako pravidelný jev, pokud slouží konkrétnímu strukturálnímu účelu. Na úrovni slabik je to především typ slabičné struktury. To je ale jen synonymum pro zákon otevřených slabik, pouze teleologie je zde obrácená. Metateze je pravidelná, protože vyhovuje zákonu otevřených slabik, zákon otevřených slabik tedy nezpůsobuje její pravidelnost.

např. **pledmenš* > **plemę* "plemeno" ne ***plemne*. Monofongizaci podléhají i diftongy s klouzavým vokálem, např. Dsg **rankai* > **rǫcě* "k ruce"

V rámci zákona otevřených slabik vysvětlují starší autoři mechanismus metateze pomocí opěrného vokálu (Sørensen, 1957, Mareš, 1965, Lamprecht 1987). V důsledku zákona otevřených slabik měl u sonor vznikat opěrný vokál. Ten pak měl rozložit strukturu původního diftongu a převzít na sebe slabičnost likvidy. Potom, co se nově vznikající segment postupně plně vokalizoval, měl způsobit zánik prvotního vokálu před sonorou. Tím byla dovršena metateze. Celý proces se tedy měl dít v postupných krocích, např. **gordǫ* > *gorǫ* > *gor^adǫ* > *g^aradǫ* > *gradǫ*. Hranice slabiky se při tomto jevu měla posouvat. Toto vysvětlení je ovšem čistě mechanické a bez jakéhokoliv fonetického opodstatnění, nehledě na to, že se zde nemůže jednat o metatezi, nýbrž o epentezi.¹¹ Opěrný vokál lze sice aplikovat pro existenci *plnohlasí*, ale stále není jasné, proč by se teritoriálně mělo *plnohlasí* vyvíjet jen ve východoslovan-ských jazycích. *Plnohlasí* probíhá také jen ve skupinách *TORT*. Zatímco metateze ve skupinách *ORT* má víceméně rovnoměrné výsledky na celém slovan-ském území, skupin *TORT* se to v žádném případě netýká. Rozdíly metateze v *TORT* skupinách znamenají, že metateze v *ORT* a *TORT* nemohly probíhat současně.

Totéž platí pro *plnohlasí*. Jakobson (Jakobson, 1962, s. 445) chápe metatezi v *tort* a *plnohlasí* jako dva chronologicky nezávislé jevy, které jsou ovšem oba řešením eliminace diftongů s likvidou. Stejný názor o rozdílné chronologii zastává i Shevelov (Shevelov, 1964, s. 412), který *plnohlasí* rozděluje do tří kroků: nejdříve dediftongizace, pak epenteze (redukovaný vokál) a následně asimilace tohoto vokálu k jádru předcházející slabiky. Tím má být vysvětlen stejný vokál ve dvou slabikách, tedy *torot*, *teret*. Shevelovovo (a také obdobné Sørensenovo) řešení *plnohlasí* pomocí epentetického vokálu, který je nejdříve redukovaný a následně se asimiluje, postrádá funkční smysl. Jak si všiml Jakobson (Jakobson, 1962, s. 447), řešení s redukovaným vokálem předpokládá, že mimo plné vokály a redukované vokály (*jery*) se najednou objeví ještě jiný redukovaný vokál, který musí po jistou dobu existovat v systému a pak zmizí. To je zcela nepravděpodobné, nehledě na to, že opěrný redukovaný vokál je teoretický konstrukt bez jakékoliv opory v datech.¹² Blevins a Garrett (Ble-

¹¹ Opěrným vokálem se metateze běžně vysvětlovaly ve starší literatuře, viz Noha (1930). Podrobně Peciar (1939), zde také diskuse k jiným řešením. Peciarovo řešení navrhuje opěrný vokál před likvidou a následnou asimilaci: *TǪROT* > *TOROT*.

¹² Někteří starší autoři navrhovali, že se v *tort* slabice vytvořil redukovaný vokál, tedy *TORǪT* a jeho zánikem se "náhradním dloužením" měl prodloužit předchozí vokál. Jiné varianty předpokládaly opěrný vokál před likvidou *TǪROT* s následnou metatezí (Peciar, 1939). Stále ale není jasné, jak by se další redukovaný vokál měl zařadit do jazykového systému, kde už existovaly *jery*. K možným fonetickým aspektům *plnohlasí* také Matthews (Matthews, 1957), který ovšem rovněž navrhuje řešení pomocí epenteze s ohledem na typologické paralely.

vins & Garrett, 1998, s. 522) uvažují o vzniku plnohlasí mechanismem čisté epenteze a srovnávají podobný mechanismus epenteze – delece > metateze, který synchronně probíhá v některých arabských jazycích.

V kontextu fonetické optimalizace a evoluční fonologie se otázkou metatezí zabývali Blevins a Garrett (Blevins & Garrett, 1998, 2004). Mimoto, že se zde setkáváme s vůbec první typologií metatezí na základě řazení segmentů ve slabičné struktuře a fonetických vlastností těchto segmentů, fonetická optimalizace umožňuje vysvětlit, jak metateze vznikají při produkci a interpretaci řečových segmentů. Přes snahu autorů aplikovat toto hledisko na diachronní vývoj (fonologické systémy se vyvíjely diachronně), zdá se být fonetická optimalizace pro vysvětlení praslovanské metateze bezcenná. Jednak nelze experimentálně ověřit tisíc let starý hláskový jev, jednak jsou výsledky praslovanských metatezí závislé na původní akcentuaci, jejíž charakter není možné přesně rekonstruovat (autoři ani s praslovanskou akcentuací nepracují). Nicméně, alespoň teoreticky lze uvažovat, jak k dané metatezi mohlo dojít. Oba autoři vycházejí z Ohalovy teorie o korekci hlásek při percepci daného zvukového jevu (Ohala, 1993). Pokud má jeden segment výraznější distinktivní rys, než druhý, pak ze strany příjemce vzniká nejasnost a dvojí interpretace. Jeden segment svými rysy zasahuje do segmentu druhého a příjemce zvukového signálu je nucen tuto percepční nejasnost korigovat. U metatezí likvid by tedy příjemce slyšel nejdříve likvidu a až po ní vokál.¹³ Percepční optimalizace, při níž metateze probíhá, vede k většímu rozlišení rozlišení zvuků příjemcem. Metatezované tvary jsou tedy percepčně více rozlišitelné, než nemetatezované (Hume, 2001).

V každém případě je tímto způsobem vyloučena spojitost metateze a *plnohlasí*. *Plnohlasí* tedy není jiné řešení metateze, ale jiný druh percepčního jevu. Ten vzniká, když lineární nebo segmentální slabičný rys je "protažen" a percepčně je tak dvojznačný. Konsonant je tak vnímán a interpretován jako segment mezi dvěma stejnými vokály. Jde tedy o kopii vokálu v druhé slabice, nikoliv epentezi vokálu nějaké jiné kvality (Blevins & Garrett, 1998, 523-524).¹⁴

Typologický argument pro průběh praslovanských hláskových změn včetně metatezí vychází z univerzálních principů, které ve vzájemné interakci způsobují přestavby hláskového a gramatického systému v jazycích. Tyto interakce popisuje *teorie optimality*, která hledá co možná nejuniverzálnější principy,

¹³ "The result of perceptual metathesis is a "mistake" from the point of view of the previous linguistic system: a segment (or feature) is reinterpreted as originating in a new position within the elongated span." (Blevins, 2004, s. 128).

¹⁴ Některé příklady typu *melti > rus. *molót'* vykazují vliv konsonantického okolí na kvalitu vokálu, zde je to labiála (Lehr-Splawiński, 1931/1957).

kterými se řídí vývoj jazykových systémů a snaží se popsat interakci těchto principů či pravidel (*constraints*).¹⁵

Bethin (Bethin, 1998, s. 32) uvádí několik takových tendencí, které spolu interagovaly a které ve svém výsledku způsobovaly otevírání praslovanských slabik. Především je to pravidlo *MORAIC*, kdy slabiky mají tendenci končit segmentem nesoucím móru (vokálem nebo diftongem). Protože obstruenty mórové nejsou (alespoň ne ve slovanských jazycích), jsou v pozici za jádrem slabiky odstraňovány již v rané praslovanštině, např. **gastis̄ > gostb* "host". Ztrátou koncových konsonantů dochází k přestavbě původního deklinačního systému. Likvidy ovšem nositelé móry jsou, proto mohly přetrvat až do konce praslovanštiny. Otevírání slabik zde tedy musí souviset také s její metrickou stavbou, nikoliv s její hláskovou strukturou, která by se chápala jako tendence k progresivní sonoritě. Dalším pravidlem, které mělo vliv na utváření slabičné stavby praslovanštiny, je *ONSET*. Toto pravidlo vyžaduje iniciálu u slabiky. *ONSET* souvisí nejen s protezemi, např. litev. *údra* proti prasl. *vydra*. Pravidlo *NO CODA* ovlivňuje odstraňování kody ve slabičné struktuře. Jazyky více preferují přítomnost nebo nepřítomnost kody než přítomnost nebo nepřítomnost iniciály, proto je *NO CODA* obecně dominantnější. Otevřené slabiky a rostoucí sonorita jsou tedy důsledkem interakce uvedených pravidel, nikoliv zákona otevřených slabik, který je jen vágním pojmenováním pro množství hláskových jevů.

Slovanskou metatezi likvid můžeme popsat pomocí teorie optimality, alespoň z hlediska strukturního.

Metatezi je zabráněno vztahem mezi principem *IDENT-IO* (segmenty vstupu jsou stejné, jako segmenty výstupu), principem *LINEARITY-IO*, kde výstup segmentů odráží lineární řazení segmentů ve vstupu a omezením. Při metatezi do hry vstupuje také omezení *AVOID XY*¹⁶, které fonotakticky určuje existenci jednoho segmentu v okolí jiného segmentu. Pro metatezi likvid se pak jedná o specifikaci **[LATERAL, VIBRANT]/__C*, tedy vyloučení existence likvidy před konsonantem. Pokud je princip *LINEARITY-IO* v systému dominantní, k metatezím nedochází.

Plnohlási pak souvisí s principem *DEP-IO*, kde segmenty výstupu musí mít odpovídající korespondenci ve vstupu, což strukturně zabranuje epentezi. Pokud je *DEP-IO* dominantní, k epentezi nedochází. Pokud je vstup segmentů ve tvaru *TORT*, pak je vztah mezi *IDENT I-O*, *DEP-IO* a *LINEARITY-IO* trojí:

- 1) *IDENT I-O* je dominantní, k metatezi nedochází, výsledek je *TORT*;
- 2) **[LATERAL, VIBRANT]/__C* je dominantní, pokud zároveň *LINEARITY I-O* dominuje nad *IDENT-IO*, dochází k metatezi, výsledek je *TROT*;

¹⁵ Principy *teorie optimality* je možné najít u Kagera (Kager, 1999).

¹⁶ Hume 2001: 17.

3) *LINEARITY I-O* je dominantní, *DEP-IO* dominuje také nad **[LATERAL, VIBRANT]/__C*, v tom případě dochází k *plnohlasí*, výsledek je *TOROT*.

Domnívám se, že zde možnosti teorie optimality končí. Výsledky praslovanských metatezí jsou totiž závislé na původní "intonaci", tedy akutu a cirkumflexu. Přestože předpokládám, že akut je glotalizace a cirkumflex krátká klesavá intonace v akcentuačním paradigmatu *APc*, nelze přesně rekonstruovat fonetický vliv obou "intonací" na vokál při průběhu metateze. Není totiž jisté, zda metateze a vliv akutu na změnu vokálu probíhají synchronně. Proto tedy nelze stanovit princip nutný pro interakci v rámci *teorie optimality*. To je, bohužel, výsledkem striktní hranice mezi synchronní a diachronní lingvistikou.

4. CHRONOLOGIE METATEZE LIKVID

Metateze likvid je jednou z posledních praslovanských změn před rozpadem praslovanštiny kolem 10. století. Protože je metatezí likvid zasaženo i jméno Karla Velikého (768-814), předpokládá se, že metateze probíhala v jeho době. Tvar **karl̥b̥* > **kral̥b̥* by bylo možné datovat do přelomu 8.-9. století (Lamprecht, 1987, s. 64). Tento předpoklad je ovšem značně zjednodušený. Shevelov (Shevelov, 1964, s. 396) na základě analýzy toponym a výpůjček datuje metatezi *ORT* po slovanském osídlení ve finských, germánských, řeckých a italských oblastech po 6. století na jihu a po 7. století na severu. Situace v *TORT* je pestřejší. Rozdílné výsledky této metateze ukazují, že musela jednak probíhat později než *ORT*, jednak podmínky *TORT* byly jiné. Důkladná Shevelovova analýza toponym a přejímek (Shevelov 1964, s. 414 – 417) vede autora k závěru, že tvary bez metateze *TORT* existovaly ještě zhruba 200 let po kontaktu Slovanů s Finy, Balty, Germány a italskou populací Balkánu, tedy ještě do 9. století. Kanonické substantivum *karl̥b̥* není pro absolutní chronologii jednoznačné, protože první Slované, kteří přišli do kontaktu s Karlem Velikým byli polabští Slované. Od nich se metatezované *kral̥b̥* šířil dále. Směrem na jih se tento tvar dostal patrně i díky písemným pramenům. Není vyloučeno, že ruský tvar *koról* je jen analogickým tvarem k jiným substantivům, u nichž se vyvinulo *plnohlasí*. Neopodstatněné je tvrzení Holzera (Holzer, 2006, s. 46), který odvozuje přejímku *karl̥b̥* od Karla Martella (686-741). Jeho vliv na slovanské teritorium není nijak prokázán.¹⁷

Kortlandt (Kortlandt, 2003/2011, s. 257) zařazuje metatezi likvid do širšího kontextu relativní chronologie akcentuačních změn v praslovanštině. Metateze likvid měla probíhat nejdříve v jihoslovanských jazycích a v češtině a

¹⁷ K přejímce **karl* a dalším viz Schwarz (Schwarz, 1927), který nepředpokládá široké časové rozpětí metateze u západních Slovanů.

slovenštině, doprovázená prodloužením slabičného vokálu. Timbre vokálu ukazuje, že metateze předcházela nové timbrové opozici v češtině, slovenštině a jižní slovanštině, ale následovala až po timbrové opozici v polštině a lužické srbštině. Nová timbrová opozice v Kortlandtově interpretaci znamená, že akut je glotalizace, nikoliv stoupavá intonace, a tato glotalizace se v přízvučných slabikách stala distinktivním rysem vokálu.¹⁸ Tím vzniká fonemický rozdíl mezi akutovými vokály a jinými krátkými vokály. Samotná metateze proběhla na celém slovanském území (včetně východní slovanštiny) jen v *ORT* pozici, viz výše uvedený přehled dat. Podle Kortlandta je zdánlivé prodloužení vokálu pod akutem při *ORT* metatezi důledkem toho, že ráz (neboli glotalizace, což je synonymem pro akut) byl stále segmentálním fonémem. Akut neboli ráz je tedy zodpovědný za fonemickou změnu $OR^{\acute{}}T > RA^{\acute{}}T$. Nejedná se o prodloužení, ale fonemickou změnu, která předchází *ort* metatezi. Nejdříve tedy probíhá změna $OR^{\acute{}}T > AR^{\acute{}}T$, následně metateze. Pokud by se měl vokál prodloužit, musel by se v některých dialektech také zkrátit, např. rus. *rálo*, s-ch. *ràlo* < **or'dlo*. Glotalizované slabiky ovšem byly kvantitativně neutrální.

Metateze *TORT* pak probíhá v různých krocích ve slovanských jazycích ve vztahu k novému timbrovému rozlišení. Tím Kortlandt vysvětluje různé reflexe *TORT* v jednotlivých slovanských teritoriích (Kortlandt, 2003/2011, 252). Například hornolužickosrbské tvary *brěza* (*APa*), *brějmo* (*APb*), *kruwa* (*APa*), *bróna* (*APb*) a další reflektují původní prodloužení vokálu před tautosylabickou likvidou a teprve pak následnou metatezi, tedy *tort/telt* > *tōrt/tērt* > *trót/trēt*. Prodloužení bylo zcela jistě limitováno na přízvučnou slabiku, u paradigmatu *APb* ještě před působením Dybova zákona (Derksen 2008, 125). Podobná situace byla ale i v češtině, kde tvary *bříza*, *břímě*, *kráva* a *brána* reflektují stejné délky. Ani Kortlandt ani Derksen se však nepokoušejí vysvětlit příčinu prodlužování vokálů v metatezovaných slabikách.¹⁹ Změna vokálu patrně souvisí s ustálením přízvuku a nástupem trochejského systému v koncepci Bethin (Bethin, 1998).

Bethin (Bethin, 1998) zařazuje metatezi likvid do kontextu společného pro procesy spojené s nástupem trochejského rytmu a vznikem dvojslabičné, maximálně třímórové domény.²⁰ Bethin chápe vývoj likvid na severozápadě

¹⁸ Ke Kortlandtově koncepci akutu a jeho vývoji v češtině blíže Sukač (Sukač, 2013, 2013 a).

¹⁹ Derksen (Derksen, 2008) se v rámci Kortlandtovy teorie pokusil vysvětlit nepravidelnosti ve staroslověnských datech. V metatezi *ORT* se jedná o dubletní tvary *albkati / lakati*, *aldii / ladii*, *alnii / lanii*, v metatezi *TORT* pak nemetatezované tvary *baltyny*, *paltica*, *salnost'* atd. Jedním z vysvětlení je distribuce nemetatezovaných tvarů ve východobulharských památkách. Prodloužení před tautosylabickými likvidami se šířilo z jihoslovanských jazyků směrem na sever. Zdá se, že příklady s nepočáteční metatezí jsou okrajovými jihoslovanskými dialekty, kde metateze neprobíhala vůbec nebo nedůsledně.

²⁰ K tomuto tématu a spojení Kortlandtových a Bethininých teorií pro vysvětlení vzniku kvantitativních poměrů v češtině a slovenštině detailně Sukač (Sukač, 2013, 2013a, 2013b). Bethin

slovanského teritoria (tedy polština, čeština atd.) jako dva konfliktní vývoje závislé na mórovém charakteru likvid. Mórové a nemórové likvidy měly rozdílný vývoj. Severní lechitické dialekty (kašubština, polabština) preferovaly slabičnou kodu, princip *NO CODA* zde nebyl dominantní. *Plnohlasí* ve východoslovanských jazycích vzniká v důsledku dominance *MORAIC* protože jednomórové likvidy v kodě při *TORT* slabice porušují celkovou mórovost slabiky. Metateze *TBRT* dává různé výsledky, neboť koncem praslovanštiny nastávala již redukce jerů a střetávala se tři možná řešení. Při celkové ztrátě jerů zůstala slabičná likvida, jako v jihoslovanských jazycích. Nebo po metatezi proběhlo Havlíkovo pravidlo, došlo ke ztrátě koncových jerů a sudý jer byl buď vokalizován nebo ne, v závislosti na okolí. Ve východoslovanských dialektech byly metatezované jery chápány jako silné a vokalizovaly se, vyjma přechodného pásu běloruštiny a ukrajinštiny (detailně Bethin, 1998, s. 78-84).

5. ZÁVĚR

Praslovanská metateze likvid je v moderní lingvistické literatuře stále opomíjena. Přestože jsou k dispozici početná typologická data i z neindoevropských jazyků a navrhována fonetická vysvětlení, která lze synchronně ověřovat, praslovanská metateze jako diachronní jev zůstává stále nedovysvětlena. Důvodů je několik. Především chybí vysvětlení vlivu praslovanské prozodie na mechanismus metateze. Mezi autory (především těmi, kteří se zabývají historickou lingvistikou) také panuje nejednotnost v chápání toho, co praslovanský akut a cirkumflex vlastně znamenají, zda se jedná o intonace nebo je akut glotalizace a cirkumflex klesavá intonace. Od toho se totiž odvíjí vliv akutu (případně cirkumflexu) na kvalitu metatezovaného vokálu. Mechanismus praslovanské metateze také nelze foneticky ověřit, přesné typologické paralely z moderních jazyků chybí.

Nejnadhlednějším vysvětlením je kombinace strukturních pravidel *teorie optimality*, jejíž možnost pro vysvětlení slovanské metateze včetně plnohlasí zde byla uvedena a o jejíž aplikaci na slovanskou metatezi se pokouším.

Vliv praslovanské akcentuace do *teorie optimality* nelze zakomponovat, protože neznáme přesnou charakteristiku těchto intonací, ani to, zda mají synchronní vliv na kvalitu metatezovaného vokálu.

---

ovšem předpokládá, že akut byl stoupavou intonací a cirkumflex intonací klesavou, nicméně její návrhy ohledně vzniku trochejského rytmu je možné spojit s Kortlandtovými předpoklady o vývoji praslovanského akutu (Sukač, 2015).

Literatura

- ARUMAA, P. (1964): *Urslavische Grammatik. I. Band. Einleitung. Lautlehre*. Heidelberg: Winter.
- BETHIN, Ch. (1998): *Slavic prosody. Language change and phonological theory*. Cambridge University Press.
- BLEVINS, J. – A. GARRETT (2004): The evolution of metathesis. In: B. Hayes et al (eds.), *Phonetically based phonology*. Cambridge University Press, s. 117 – 156.
- BRÜCKNER, A. (1909): Zur slavischen Metathesenfrage. *ZvS*, 42, s. 39 – 52.
- BUCKLEY, E. (2011): Metathesis. In: M. van Oostendorp et al (eds.), *The Blackwell companion to phonology*. Wiley-Blackwell, s. 1380 – 1407.
- CARLTON, T. R. (1990): *Introduction to the phonological history of the Slavic languages*. Slavica Publishers.
- DERKSEN, R. (2008a): Notes on the Slavic methatesis of liquids. In: *Dutch Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists, Ohrid: Linguistics (SSGL 34)*. Amsterdam – New York: Rodopi, 2008, s. 37 – 43.
- DERKSEN, R. (2008b): Quantity patterns in the Upper Sorbian noun. *Evidence and Counter-Evidence. Festschrift for Frederik Kortlandt. Vol. 1.*, Rodopi, s. 121 – 135.
- DERKSEN, R. (2008c): *Etymological dictionary of the Slavic inherited lexicon*. Brill.
- EKBLOM, R. (1927, 1929): *Zur Entwicklung der Liquidaverbindungen im Slavischen*, 1 – 2, Uppsala.
- HOCK, H. H. (1985): Regular metathesis. *Linguistics*, 23, s. 529 – 546.
- HOLZER, G. (2006): Zur relativen Datierung prosodischer Prozesse im Gemeinslavischen und frühen Kroatischen. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, Band 51/2005, s. 31 – 71.
- HUME, E. (2001): Metathesis. Formal and functional considerations. In: Hume, E. – Norval S. – Jeroen van de Weijer (eds.), *Surface Syllable Structure and Segment Sequencing. HIL Occasional Papers*. Leiden, s. 1 – 25.
- JAKOBSON, R. (1962): On Slavic diphthongs ending in liquids. In: *Selected writings I*. Mouton, s. 443 – 448.
- KAGER, R. (1997): *Optimality theory*. Cambridge University Press.
- KORTLANDT, F. (2007): On the relative chronology of Slavic accentual developments. *Wiener slavistisches Jahrbuch*, Band 52/2006, s. 25 – 41.
- KORTLANDT, F. (2011): West Slavic accentuation. In: R. Sukač (ed.) *From present to past and back: Papers on Baltic and Slavic accentology*. Frankfurt/Main: Peter Lang, s. 86 – 107.
- KORTLANDT, F. (2003): Early dialectal diversity in South Slavic II. In: *Dutch contributions to the 13th international congress of slavists: Linguistics*, s. 215 – 235.
- KORTLANDT, F. (2011): *Selected writings on Slavic and general linguistics*. Rodopi, s. 245 – 254.

- KOŘÍNEK, J. M. (1948): *Od indoeurópskeho prajazyka k praslovančine*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení.
- Krátky slovník slovenského jazyka. 4. vyd. Red. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 2003.
- LAMPRECHT, A. (1987): *Praslovanština*. Brno: UJEP, 1987.
- LEHR-SŁAWIŃSKI, T. (1931): O mieszanii prasłowiańskich połączeń *TELT* z *TOLT* w językach północno-słowiańskich. *PF*, s. 14, 1931, také v Lehr-Sławiński, T. (1957): *Studia i szkice wybrane z językoznawstwa słowiańskiego*. Warszawa, PWN, s. 345 – 361.
- MAREŠ, F. (1965): *The origin of the Slavic phonological system and its development up to the end of Slavic language unity*. Michigan.
- MATTHEWS, W. K. (1957): The phonetic basis of pleophony in East Slavonic. *SEER*, 36: 85, s. 94 – 99.
- NOHA, M. (1930): Vývoj likvidových dvouhlásek v jazycích slovanských. *LF*, 57, s. 522.
- OHALA, J. (1993): The phonetics of sound change. In: Ch. Jones (ed.), *Historical linguistics. Problems and perspectives*. Longman, s. 237 – 278.
- PECIAR, Š. (1939): Otázka metathese likvid a klasifikace slovanských jazyků. *ČMF*, 25, s. 273 – 285.
- RUDNICKI, M. (1921): Metateza v językach zachodnio-słowiańskich, przedewszystkim lechickich. *SO*, 1, s. 85 – 120.
- SHEVELOV, G. (1964): *A Prehistory of Slavic*. Columbia University Press.
- Slovník slovenského jazyka I – V*. Red. Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1959 – 1965.
- SUKAČ, R. (2013): Fish and its Fisherman. Paradigmatic and derivative length in Czech. *Zeitschrift für Slavistik*, 58, 1, s. 72 – 101.
- SUKAČ, R. (2013a): Od praslovanskej akcentuace k západoslovanskej prozodii (s ohľadom na češtinu). In: *Slavia*, roč. 82, č. 1 – 2, s. 213 – 219.
- SUKAČ, R. (2013b): *Introduction to Proto-Indo-European and Balto-Slavic Accentology*. Cambridge Scholars Publishing.
- SUKAČ, R. (2015): Praslovanský akut. *Bohemica Olomucensia*, 7, č. 3 – 4, s. 8 – 21.
- SCHWARZ, E. (1927): Zur Chronologie der slavischen Liquidenumstellung in den deutsch-slavischen Berührungsbereichen. *ZSPh*, 4, s. 361 – 369.
- SØRENSEN, H. Ch. (1952): Die sogenannte Liquidametathese im Slavischen. *Acta Linguistica*, VII, Vol. 7, s. 40 – 61.
- ŠACHMATOV, A. (1902): K istorii zvukov ruskago jazyka. *IORJaS*, 7, s. 307 – 366.
- TORBIÖRNSSON, T. (1901, 1903): *Die gemeinslavische Liquidmetathese*, 1 – 2, Uppsala.
- TOWNSEND, Ch. E. – L. A. JANDA (1956): *Common and comparative Slavic: phonology and inflection*. Slavica Publishers.

- ULTAN, R. (1978): A typological view of metathesis. In: Greenberg, J.H., Ferguson, Ch. A., Moravcsik, E.A. (eds.) *Universals of human language. Vol. 2. Phonology*, Stanford University Press. s. 367 – 402.
- VONDRÁK, V. (1903): Zur Liquidametathese im Slavischen. *ASPh*, 25, s. 182 – 211.

Mgr. Ing. Roman Sukač, Ph.D.
Ústav bohemistiky a knihovnictví
Slezská univerzita v Opavě
Filozoficko-přírodovědecká fakulta v Opavě
Masarykova třída 343/37
746 01 Opava
Česká republika
roman.sukac@fpf.slu.cz